

Od redaktorów numeru

Już prawie ćwierć wieku temu Profesor Jerzy Wilkin (2002) pisał:

Literatura naukowa dotycząca przekształceń byłych PGR-ów i skutków społeczno-ekonomicznych tego procesu jest już dość bogata, co nie oznacza jeszcze, że problematyka ta jest wystarczająco rozpoznana i przeanalizowana. Transformacja systemowa w państwowym sektorze rolnictwa, rozumiana jako gruntowna zmiana podstawowych instytucji społeczno-ekonomicznych, traktowana jest jako jeden z trudniejszych i najbardziej dramatycznych elementów polskiej transformacji postsocjalistycznej. Proces ten czeka wciąż na swą wielką naukową syntezę. Być może, 10-, 12-letni okres jest jeszcze zbyt krótki, aby dokonać tego typu syntezy, zwłaszcza że ani prywatyzacja majątku państwowego w rolnictwie jeszcze się nie zakończyła, ani też nie znamy wszystkich społecznych i ekonomicznych skutków tego, tak bardzo złożonego zjawiska. Przekształcanie PGR-ów, traktowane jako część procesu przejścia od gospodarki centralnie sterowanej do gospodarki kapitalistycznej, analizowane jest w kategoriach przekształceń systemowych, przy pomocy metod analizy systemowej. Takie podejście ma swoje merytoryczne uzasadnienie. Prof. Jan Szczepański wyraził jednak kiedyś swoje wątpliwości co do trafności użycia podejścia systemowego do badania ważnych przemian społecznych. Uważał on, że zamiast systemu bardziej przydatna jest w takim przypadku kategoria dramatu. Oba te podejścia mogą być jednak użyte w sposób komplementarny: do przemian o charakterze ekonomiczno-organizacyjnym lepsza jest kategoria systemu, a do przemian społecznych kategoria dramatu. Ekonomisci lepiej sobie radzą z metodami analizy systemowej, gorzej, bądź prawie wcale, nie potrafią analizować przemian społecznych w konwencji dramatu społecznego jako metody analitycznej. Te aspekty i metody zostawiają socjologom czy psychologom. Ekonomista zajmujący się transformacją systemową nie może jednak abstrahować od „dramatyzmu” społecznej strony owej transformacji. Transformacja systemowa jest zmianą instytucjonalną, a więc chociażby z tego powodu ekonomista musi odwoływać się do kategorii instytucji, czyli wytworów życia społecznego wyznaczających ramy zachowań ludzkich. D. North nazwał instytucje „regułami gry”, w ramach

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

których „grają” ludzie i organizacje. Ludzie nie zawsze rozumieją wszystkie reguły, bądź nie w pełni ich przestrzegają; system społeczny nie jest więc mechanistycznym tworem lecz przestrzenią społecznego dramatu. W tym sensie J. Szczepański miał sporo racji.

W ostatnich latach swojej aktywności naukowej Profesor Jerzy Wilkin poświęcił wiele uwagi problematyce państwowych gospodarstw rolnych (PGR-ów). Pracował nad książką, która miała stanowić syntezę wieloletnich badań nad instytucjonalnymi, ekonomicznymi i społecznymi uwarunkowaniami funkcjonowania państwowego sektora rolnego. Jej najpełniejszą koncepcję zarysował na seminarium naukowym Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, 21 kwietnia 2021 r. Pozostawione przez Niego tezy badawcze nie miały charakteru podsumowania dotychczasowej wiedzy, lecz przeciwnie, były próbą ponownego sformułowania podstawowych pytań, które – mimo ponad 30 lat prowadzenia badań – nadal wymagają pogłębionej odpowiedzi. W centrum zainteresowania Profesora Jerzego Wilkina znalazły się nie tylko przyczyny powstania PGR-ów i mechanizmy ich funkcjonowania, lecz także ich miejsce w procesie powojennej przebudowy państwa, społeczna trauma związana z ich likwidacją oraz długofalowe dziedzictwo pozostawione w przestrzeni gospodarczej, społecznej i kulturowej polskiej wsi.

Przedwczesna śmierć Profesora Jerzego Wilkina w 2023 r. przerwała te prace, ale pozostały przygotowane teksty, notatki oraz kierunek myślenia, który wyznaczał Jego ostatnie badania. Planowana książka nie osiągnęła etapu umożliwiającego jej publikację i nie sposób dopowiadać ani rekonstruować niedokończonych zamysłów Autora. Można jednak podjąć dialog z pytaniami, które pozostawił, oraz kontynuować refleksję nad problematyką uznaną przez Niego za szczególnie ważną w zrozumieniu współczesnej historii polskiej wsi.

Profesor Jerzy Wilkin zwrócił uwagę, że analiza dziejów PGR-ów wymaga nie tylko rekonstrukcji faktów, lecz także przede wszystkim odpowiedzi na pytanie „dlaczego?”. W pozostawionych materiałach odwoływał się do refleksji Jerzego Topolskiego, przypominając, że wyjaśnianie jest istotą poznania historycznego. Dlatego pytał nie tylko o to, jak funkcjonowały PGR-y, ale dlaczego powstały, dlaczego nie znalazły trwałego miejsca w strukturze polskiego rolnictwa, dlaczego skutki ich likwidacji okazały się tak głębokie i dlaczego pamięć o nich pozostaje żywa do dziś?

Z potrzeby kontynuowania tej nadal ważnej problematyki badawczej zrodził się niniejszy i kolejny numer *Wsi i Rolnictwa*. Na zaproszenie do publikacji odpowiedzieli autorzy reprezentujący różne dyscypliny naukowe. Nadesłane opracowania potwierdziły, że problematyka PGR-ów pozostaje ważnym polem badań, m.in.: historycznych, ekonomicznych, socjologicznych i antropologicznych. Pokazały

również, iż współczesna refleksja naukowa coraz wyraźniej odchodzi od ujmowania PGR-ów wyłącznie jako symbolu nieefektywności gospodarki socjalistycznej lub jednego z problemów transformacji ustrojowej. Coraz częściej postrzega się je jako zjawisko znacznie bardziej złożone – instytucję współtworzącą procesy modernizacji polskiej wsi, organizującą życie lokalnych społeczności i pozostawiającą trwały ślad w pamięci zbiorowej oraz krajobrazie społecznym wielu regionów Polski.

W pierwszym z artykułów naukowych, pomyślanym przez Profesora Jerzego Wilkina jako rozdział 1 przygotowywanej książki poświęconej PGR-om, podjęto pytanie o aksjologiczne i instytucjonalne podstawy ich powstania. Autor podkreślił, że genezy PGR-ów nie można wyjaśniać wyłącznie potrzebami gospodarczymi ani organizacyjnymi. Były one elementem szerszego projektu ustrojowego, odwołującego się do określonej wizji państwa, własności i przebudowy społeczeństwa.

Szczególnie istotne wydaje się to, że Jerzy Wilkin proponował spojrzenie na PGR-y nie jako na odrębny fragment historii rolnictwa, lecz jako na część znacznie szerszego procesu przemian ustrojowych i cywilizacyjnych. W Jego ujęciu utworzenie państwowego sektora rolnictwa było elementem próby realizacji określonego projektu politycznego i społecznego, którego powodzenie zależało nie tylko od rozwiązań ekonomicznych, ale też przede wszystkim od przyjętych podstaw instytucjonalnych. Dlatego właśnie Profesor określał tworzenie socjalistycznego rolnictwa jako „wielki eksperyment instytucjonalny i systemowy”, wskazując, że jego analiza wymaga jednoczesnego wykorzystania dorobku wielu dyscyplin naukowych.

Opublikowane teksty stanowią więc próbę podjęcia dyskusji nad problemami, które Profesor Jerzy Wilkin uznał za najważniejsze: nad genezą państwowego sektora rolnictwa, jego miejscem w procesie modernizacji powojennej Polski, mechanizmami funkcjonowania, przyczynami upadku oraz społecznymi i gospodarczymi konsekwencjami jego likwidacji. Łączy je przekonanie, że zagadnienia te nie mogą być analizowane w izolacji, ponieważ tworzą kolejne etapy jednego procesu historycznego.

Przyjęcie takiej perspektywy dobrze koresponduje z kierunkiem rozwoju współczesnych nauk społecznych. Coraz większą uwagę poświęca się w nich instytucjom rozumianym nie tylko jako formalne organizacje, lecz także jako trwałe układy reguł, norm i mechanizmów organizujących życie społeczne. Oddziaływanie instytucji trwa przez ukształtowane relacje społeczne, wzory zachowań, pamięć zbiorową oraz materialne dziedzictwo pozostawione w przestrzeni. Jak przekonują przedstawiciele nowej ekonomii instytucjonalnej, instytucje wyznaczają ramy działania jednostek i organizacji, a ich wpływ na rozwój gospodarczy i społeczny ma charakter długookresowy (North, 1990). Z tej perspektywy PGR-y stają się nie tylko przedmiotem historii gospodarczej, ale też szczególnym przykładem instytucji, której oddziaływanie znacznie wykracza poza okres jej formalnego funkcjonowania.

Takie spojrzenie pozwala lepiej zrozumieć, dlaczego badania nad PGR-ami pozostają aktualne również dzisiaj. W ciągu ostatnich trzech dekad zasadniczo zmieniły się zarówno warunki społeczne, jak i pytania stawiane przez badaczy. Dla pierwszego pokolenia analizującego przemiany po 1989 r. najważniejsze było rozpoznanie skali i konsekwencji transformacji. Natomiast współczesne badania coraz częściej koncentrują się na procesach długiego trwania – mechanizmach instytucjonalnych, pamięci społecznej, dziedzictwie kulturowym oraz trwałości skutków decyzji podejmowanych kilkadziesiąt lat wcześniej. Nie oznacza to odejścia od problematyki transformacji, lecz raczej wpisanie jej w szerszy kontekst historyczny, pozwalający dostrzec ciągłość procesów zapoczątkowanych jeszcze w pierwszych latach po II wojnie światowej.

W tym kontekście przygotowanie dwóch tematycznych numerów *Wsi i Rolnictwa* nie jest próbą podsumowania dotychczasowego stanu badań ani stworzenia kolejnej syntezy dziejów PGR-ów. Zamierzeniem było raczej stworzenie przestrzeni, w której spotykają się różne tradycje badawcze oraz odmienne sposoby interpretowania tego samego doświadczenia historycznego. Historia, ekonomia, geografia społeczno-ekonomiczna, nauki prawne, socjologia czy studia nad pamięcią społeczną nie konkurują tu ze sobą, lecz są względem siebie komplementarne. Każda z dyscyplin odsłania inny wymiar funkcjonowania państwowego sektora rolnictwa, a dopiero ich zestawienie pozwala uchwycić jego rzeczywistą złożoność.

Nie jest przypadkiem, że oba numery zostały pomyślane jako odrębne, choć wzajemnie uzupełniające się całości. W pierwszym skoncentrowano się przede wszystkim na zagadnieniach związanych z genezą, organizacją zasobów i funkcjonowaniem PGR-ów oraz ich miejscem w systemie społeczno-gospodarczym Polski Ludowej. W drugim skupiono uwagę na problemach dziedzictwa – społecznych konsekwencjach likwidacji państwowego sektora rolnictwa, pamięci o „świecie PGR-ów”, doświadczeniach mieszkańców osiedli popegeerowskich oraz na współczesnych interpretacjach tego fragmentu historii obejmującej dwa nierozłączne wymiary: historię instytucji oraz historię ludzi, którzy tworzyli ją przez ponad 40 lat, a następnie doświadczyli jej rozpadu i długotrwałych konsekwencji.

Jednym z najważniejszych walorów zgromadzonych w obu numerach opracowań jest ich różnorodność. Autorzy reprezentują odmienne dyscypliny naukowe, korzystają z różnych metod badawczych i odwołują się do zróżnicowanych kategorii pojęciowych. Profesor Jerzy Wilkin podkreślał, że badania nad PGR-ami wymagają twórczego wykorzystania dorobku różnych dyscyplin nauk społecznych, czyli podejścia interdyscyplinarnego. Warto zwrócić uwagę, że taka perspektywa nie oznacza prostego sumowania wyników badań prowadzonych przez przedstawicieli różnych dyscyplin. Interdyscyplinarność – rozumiana w sposób postulowany przez Profesora Jerzego Wilkina – polega przede wszystkim na stawianiu wspólnych pytań

badawczych. Historia pozwala odtworzyć okoliczności powstania państwowego sektora rolnictwa i kolejne etapy jego rozwoju. Ekonomia wyjaśnia mechanizmy funkcjonowania gospodarstw państwowych oraz ich miejsce w systemie gospodarczym Polski Ludowej. Socjologia i antropologia odsłaniają doświadczenia ludzi związanych ze „światem PGR-ów”, ukazując przemiany lokalnych wspólnot, systemów wartości i wzorów życia codziennego. Geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna zwracają uwagę na trwałość przestrzennych konsekwencji tych procesów, natomiast nauki prawne pomagają zrozumieć instytucjonalne ramy funkcjonowania oraz likwidacji państwowego sektora rolnictwa. Dopiero połączenie tych perspektyw umożliwia uchwycenie pełnego znaczenia PGR-ów w historii polskiej wsi.

Równie istotne wydaje się odejście od ocen formułowanych z perspektywy współczesnych sporów politycznych. PGR-y przez wiele lat pozostawały przedmiotem silnie spolaryzowanych interpretacji. Dla jednych stanowiły przede wszystkim symbol nieefektywności gospodarki socjalistycznej, dla innych – przykład dramatycznych kosztów społecznych transformacji ustrojowej. Obie narracje – obecne zarówno w debacie publicznej, jak i w części literatury – koncentrowały się zazwyczaj na wybranych aspektach badanego zjawiska. Tymczasem zadaniem nauki nie jest wzmacnianie uproszczonych obrazów przeszłości, lecz ich problematyzowanie poprzez analizę źródeł, porównanie różnych perspektyw interpretacyjnych oraz poszukiwanie związków między procesami politycznymi, gospodarczymi i społecznymi. Tylko w ten sposób możliwe jest wyjście poza alternatywę między apologetycznym i jednoznacznie krytycznym obrazem PGR-ów.

Przygotowując oba numery, starano się zachować tak rozumianą równowagę. Nie chodziło o stworzenie nowej interpretacji historii państwowego sektora rolnictwa ani o rewizję dotychczasowego dorobku badawczego. Intencją było pokazanie, że po ponad 30 latach od likwidacji PGR-ów możliwe staje się spojrzenie mniej podporządkowane doświadczeniu samej transformacji, a bardziej skoncentrowane na zrozumieniu długofalowych procesów historycznych. Taki dystans nie oznacza osłabienia znaczenia problematyki społecznych skutków transformacji. Wręcz przeciwnie – pozwala lepiej uchwycić ich genezę oraz miejsce w szerszym procesie przemian polskiej wsi po II wojnie światowej.

W tym sensie oba numery stanowią zaproszenie do ponownego odczytania historii PGR-ów. Nie zaproponowano jednej obowiązującej interpretacji ani nie zamknięto dyskusji nad znaczeniem państwowego sektora rolnictwa. Zgoła inaczej – punktem wyjścia było założenie, że dojrzałość badań naukowych wyraża się nie w ostatecznym rozstrzygnięciu sporów, lecz w umiejętności stawiania coraz precyzyjniejszych pytań. Trudno oprzeć się wrażeniu, że właśnie taki był zasadniczy sens ostatniej inicjatywy naukowej Profesora Jerzego Wilkina. Nie pozostawił

gotowej syntezy dziejów PGR-ów, ale pozostawił pytania, które wyznaczają kierunek dalszych badań. Mamy nadzieję, że artykuły opublikowane w obu numerach *Wsi i Rolnictwa* staną się ważnym głosem w dyskusji i zachęcą do kolejnych badań nad jednym z najbardziej złożonych doświadczeń w historii polskiej wsi drugiej połowy XX w.

Andrzej Hałasiewicz
Renata Marks-Bielska

Bibliografia

- North, D.C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press.
- Wilkin, J. (2002). Recenzja rozprawy doktorskiej R. Marks-Bielskiej pt. „Czynniki kształtujące sytuację społeczno-ekonomiczną byłych pracowników państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej w okresie transformacji systemowej”, obronionej w dniu 12.12.2002 r., na Wydziale Zarządzania (obecnie Wydział Nauk Ekonomicznych) Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.